

ШЛЯХЕТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVI ст.: ВІЙСЬКОВА ПРОЕКЦІЯ УСПІХУ

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО
(Київ)

Проект Речі Посполитої пережив свою добу-цикл *винайдення-революції* (1505–1573/1608¹), а далі і *розквіту-експансії* (до 1648) та *занепаду-згортання* (до 1795). Та *Шляхетська революція* XVI ст. була з роду т. зв. модернізаційних революцій чи то етапів цивілізаційного процесу модернізації². Вражаючі успіхи «річпосполитського проекту» логічно відкрили йому нові можливості – розпочалася доба експансії. Власне, це либонь найбільш знаний в Україні період історії Речі Посполитої – бо й українські козаки опинилися серед його героїв.

Певні успіхи на зовнішніх фронтах доба Шляхетської революції знала і до прориву середини XVI ст. Прусська війна 1519–1525 рр. розвіяла останню надію на відродження Тевтонського Ордену лицарів-хрестоносців. 1525 р. на ринку в Кракові еквеликий магістр дав васальну присягу за Пруссію польському королю. Інший «бунтівний васал» – Молдовське воєводство – розгромлений у битві під українським Обертином 1531 р. і надалі на тривалий час був зв'язаний подвійним турецько-польським васалітетом.

---

¹ На роль кінцівки революційного періоду – крім 1573 р. (пакта конвента) і 1608 р. (поразка рокошу М. Зебжидовського) – претендує ще й 1564 р. (останній езекуційний сейм), а також 1569 р. (Люблінська унія) і 1570 р. (Сандомирська згода між протестантами для оборони-толеранції їх прав у країні – згодом вона і православним прислужилася). Мої вагання між 1573 і 1608 рр. – то вагання між виходом на вершину і зривом із неї. Цікаво, що у сучасній Польщі є тенденція починати цілу добу/період вже з «часу блиску» – з 1572 р. (рік смерті останнього спадкового короля), див.: *Augustyniak Urszula. Historia Polski. 1572–1795. Warszawa, 2008.*

² Просвітницький концепт *цивілізація* наразі все частіше заміняють поняттям *складне суспільство* (яке, справді, вирає в очевидності).

На турецькому фронті Польському королівству вдалося 1533 р. досягти тривалого миру (Сигізмунд I Старий з Сулейманом Пишним стали для дипломатії обох держав символом примирення). Для України це було великим полегшенням, бо ще 1523 і 1524 рр. турки здійснили вельми руйнівні набіги на західноукраїнські землі та обперлися об Чорне море у Очакові (1526) і Білгороді-Дністровському (турецьке володіння з 1484 р., з 1538 р. – центр нового санджака¹). Під загрозою була навіть наддніпрянська Київщина – ще 1497 р. турки мали план здобуття Києва, спираючись на свій морський флот, а про пізніший Кизикермен хроніка Наїми згадувала, що він збудований на місці старої турецької фортеці часів Сулеймана Пишного (1520–1566)². Цілком може бути, що саме на неї реагував славний козацький проект О. Дашковича 1533 р.

Були успіхи і в боротьбі зі «спадковими ворогами» – татарами і росіянами. В обох випадках проявилася нова опція опори коронної армії на технологічну перевагу. Можливість перемагати не числом, а вмінням – стала прикметою річпосполитської школи військового мистецтва. Вона охоче користувалася запозиченнями (сербські гусари, татарсько-черкеські козаки, німецькі драби і

---

¹ Власне, оформлення нового санджака затягнулося (фортеці Білгороду-Акерману, Бендер і Очакова жили де-факто автономно під загальним командуванням з болгарської Сілістрії). Спроба О. Галенка представити центром османського дніпро-дністровського межиріччя від 1538 р. Очаків мене не переконує. Це місто вивищується лише з 1590 р. (через запорізьку загрозу).

² Точно відомо про спробу турків закріпитися у 1530-х рр. в Балаклеї над Пд. Бугом. То своєрідне мале Запоріжжя – тож укріпитися і під великим дніпровським Запоріжжям було логічно. На мапі ВКЛ 1613 р. (де є врізка з Нижнім Дніпром – ймовірно, за картою 1550 р.) також навпроти Іслам-Кермену показана безіменна фортечка. Цілком може бути моделлю і для Бугу, і для Дніпра була Тягиня-Бендери на Дністрі (захоплена турками у молдаван 1538 р. і за три роки тут збудовано першокласну фортецю). Вона прикривала Білгород-Акерман у гирлі річки (дещо вище Бендер – біля Сороки і Ямполя – також знані пороги і Рашків – спадкоємець великолитовського Калауру-Каравулу – міг грати роль «запоріжжя»).

угорські гайдуки, чеський табір-вагенбург, західні інженери і гармаші і т. д.), у т. ч. й приймаючи на військову службу безпосередніх носіїв чужого досвіду – іноземців. В Україні часто люблять вказувати на первісний інтернаціонал запорожців, але то також була традиція й коронного війська.

Крім того, нестандартною була і військова стратегія армії Речі Посполитої. Традиційною відповіддю усіх осілих держав на кочову загрозу ставали «великі китайські стіни» та «засічні черти», тобто система прикордонних оборонних споруд. Утім, маючи справу з надто розлогим східним та південно-східним кордоном воєнні стратеги Корони і ВКЛ зробили ставку на сценарій «генеральної битви» – коли армія швидко мобілізується і виходить назустріч супротивнику, нав'язує йому зіткнення і, завдяки якісній перевазі у спорядженні, перемагає.

Такий «сарматський» спосіб війни викликав повагу у татар, які раніше були його майстрами. Через «індустріальну» обмеженість Кримського ханства золотоординські військові практики тут деградували (спроби кримці створювати ударні, важче озброєні підрозділи – навіть з трофейної панцирної зброї західного зразка – знані, але без власної виробничої бази вони були приречені¹). Така ж була ситуація з вогнепальною зброєю – тут коронна армія мала цілковиту перевагу. Дещо меншим був «технологічний розрив» із росіянами, але до XVIII ст. він таки давав жовнірам непогані шанси у зіткненнях із царським воїнством.

Першим прикладом, коли великолитовська армія із допоміжним польським підрозділом меншими силами розбила більше кримське військо, стало бойовище 1506 р. під білоруським Клецьком. Героєм битви став якраз полководець із західно-східним досвідом – князь Михайло Глинський (нащадок хана Мамає, добре знаний на українському кордоні, він раніше служив і австрій-

---

¹ Християнські сусіди добре знали про цей «дефіцит» у татар – ось і московити другої половини XVI ст. цілком заборонили давати зброю і боеприпаси в обмін на татарські товари. Тому бідніші з ординців нерідко билися «маслаками» (кістяними кістками) і навіть коням підкови робили з рогів биків.

ському імператорові; до речі, його вважають автором ідеї прийняття на коронну службу першогоусар – сербів)¹.

У цій же «серії» – Вишневець-1512, Орша-1514, Ольшаниця-1527, Обертин-1531, Стародуб-1535 – дані перемоги здобували вже славні гетьмани князь Костянтин Острозький (1460–1530) та Ян Тарновський (1488–1561) – вчитель і учень, які, зрештою, навіть породичалися через шлюби дітей. Тарновський зокрема вважається ідейним натхненником т. зв. «козацької реформи» коронного війська (починається з 1540-х рр.), яка забезпечила коронній армії якісну легку кавалерію. Бо без неї ті ж таки татари могли ефективно застосувати тактику уникання битви або боюна-відстані (через обстріл стрілами і відхід), які руйнували річпосполитську стратегію «вального зіткнення».

Таким чином, наступальний порив Криму і Московії, відчутний наприкінці XV ст., на початку XVI ст. став вичерпуватися, а невдовзі і захлинувся. Зрештою, увінчала згаданий період внутрішнього зростання Шляхетської революції участь міцніючої Речі Посполитої у великому міжнародному конфлікті – Лівонській війні 1558–1583 рр. (учасниками боротьби за спадщину Лівонського Ордену, крім Польської Корони і ВКЛ, були Московське царство, Дансько-Норвезька унія та Швеція). У чомусь та тривала війна завершила модернізацію родів військ коронної армії – її піхота реформувалася за взірцями угорських гайдуків і німецьких ландскнехтів. Вона також адаптувала до державної служби запорожців. Був навіть епізод 1569 р. зі спробою творення військово-морського флоту (каперська блокада російської Нарви).

З українських земель місцем бойовищ (і то не першого значення) стала тоді хіба Сіверщина (плюс степові епізоди Д. Вишневецького-Байди²). Новим явищем великої війни стала московська

---

¹ Цікаво, що згодом козацький гетьман Іван Виговський волів виводити свій рід від князів Глинських.

² Для мене історія Байди є сюжетом про обрив Лівонською війною литовсько-московської конкуренції у наступі на татар. Адже захоплення Москвою Казанського (1552) і Астраханського (1556) ханств поставило Ягеллонів у становище того, хто відстає – а це дуже погана позиція, за стратегічну ініціативу тоді прийнято було стояти на смерті. Тому ідея

еміграція в Україну (від князя Андрія Курбського до козацького отамана Олексія Орла¹), яка наочно сигналізувала про втрату привабливості царського проекту «всея Русі». Власне, і стійкий образ «тиранічної Москви» – то здобуток тодішньої воєнної пропаганди, спопуляризований по всій Європі.

Талановитий полководець, король Стефан зупинив московський наступ і виграв Лівонську війну. Охочий до міжнародної слави, він мав грандіозні задуми – об'єднати сили Угорщини, Речі Посполитої і Московії в інтересах цілого християнського світу для великої війни з Османською імперією. Отже, «руське питання» живо цікавило монарха. Його найближчим соратником став холмщанин, канцлер Ян Замойський. Змусив король себе поважати і українських козаків (попри страту І. Підкови та інші суперечки, згодом навіть утворилася «Баторіанська легенда», яка подавала цього володаря за засновника вірного державі козацтва)².

взяти Кримське ханство (і так сквитатися з московитами) викликала палку підтримку усіх політичних литвинів. Але була Туреччина, яку треба було нейтралізувати. І тут Дмитро Вишневецький, бастард молдовського господаря Петра Рареша (останнього турки поважали, а один з його синів прийняв іслам) був чудовою компромісною фігурою – завойований Крим мав стати другою Молдовою (з її подвійною васальною присягою – турецькому султану і польському королю). І попри невдачу авантюри Байди (того «першого млинця грудкою»), ідея «нової Молдови» виявилася перспективною для України.

¹ Близько 10 % козаків з реєстру 1581 р. походили з теренів Росії.

² Цікаво, що сліди «баторіанської легенди» – міфу-заснування українського козацтва войовничим королем Стефаном Баторієм – уперше фіксуються напередодні рокошу 1606-1608 рр. Якщо врахувати, що за задумом рокошан, у випадку успіху їх справи, короля Сигізмунда III мали усунути з престолу і новим володарем обрати трансильванського князя Габрієля Баторія – та історія не така вже і безневинна. Вона «тхнула» революцією.